

Divan Şairlerinin Aruz ve Kafiye Kullanımına Dair Bazı Tesbitler *

AHMET EMİN SARAC **

Some Remarks on the Usage of Metre and Rhyme of the Classical Turkish Poets

Ö Z E T

Klasik Türk edebiyatının vezin ve kafiyesine dair çeşitli çalışmalar yapılmış olmakla beraber bunların büyük kısmı ya edebî malzemeden ziyade teori kitaplarındaki bilgilerin aktarımına dayanmak yahut bir şairin manzumelerinde rastlanan aruz ve kafiyeyle dair bazı özelliklerin sunumundan ibaret kalmak gibi kusurları muhtevirdir. Bu makalede divan şiirinin farklı devrelerine mensup beş şairin gazellerine dayanarak aruz ve kafiyeyle dair bazı bilinenlerin tashih veya ikmaline çalışılmıştır.

Makalede ele alınan başlıca konular şunlardır: İmale sıklığının dönemlere veya şairlere göre miktarı, e sesinde imale, meddin yapılmadığı durumlar, n sesi ile biten hecelerde med yapılması, vasl-ı 'ayn, Arapça ve Farsça kelimelerin Türkçenin selikasına göre okunması, kafiye kelimesinin tekrarı, ek getirerek kafiye oluşturmak. Ayrıca aruz ve kafiye üzerine yapılan çalışmalarda metinlerin eldeki neşirlerine tamamen güvenerek hareket etmemek gerektiği üzerine incelenen neşirlerde karşılaşılan problemlerden bir kısmına temas edilmiştir.

Bazan mütearife şeklinde tekrarlanan bazan ise eldeki veri azlığı sebebiyle tereddütle söylenegelen hükümlerin doğruluğunu doğrudan metinlere bakarak belirlemek maksadıyla yapılan bu çalışmada teorik eserlerdeki bilgilerin pratikte çok fazla bir karşılığı olmadığı ortaya konulmuştur. Ayrıca şairlerin vezin ve kafiye kullanımı incelenirken kendi içinde buldukları devreyi dikkate almak gerektiği anlaşılmıştır.

A B S T R A C T

Although there have been various studies on the meter and rhyme of classical Turkish literature, most of them contain flaws such as either relying on the information in theoretical books, not on literary materials, or being merely the presentation of some features of metre and rhyme found in a poet's poems. In this article, some of what is known about prosody and rhyme is tried to be corrected or renewed based on the lyrics (ghazals) of five poets from different periods of classical Turkish literature.

Main issues covered in the article are: the amount of imale frequency by periods or poets; imale in the e sound; cases where there is no med while it should be, doing med in the syllables ending with n sound, liaison in the letter 'ayn, pronunciation of Arabic and Persian words according to Turkish language, repetition of rhyme words, using suffixes for rhyming. In addition, we touched upon some of the problems we encountered in the publications we examined in order to show that in studies on aruz and rhyme, we should not act with complete confidence in the publications of the texts.

In this study, which was carried out with the aim of determining the accuracy of the judgments, some of which were repeated as axioms, some of which were said with hesitation due to the scarcity of data, it was revealed that the information in the theoretical works did not reflect the practice. In addition, it has been understood that while examining the poets' use of meter and rhyme, it is necessary to take into account the period they are in.

* Makalenin Geliş Tarihi: 12.03.2022 / Kabul Tarihi: 13.05.2022.

** Arş. Gör., İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, (aeminsarac@hotmail.com), Orcid Id: 0000-0001-9558-8350.

ANAHTAR KELİMELER

Klasik Türk edebiyatı, vezin, aruz, kafiye.

KEYWORDS

Classical Turkish literature, prosody, aruz, rhyme.

Giriş

Klasik Türk edebiyatında aruz ve kafiye kullanımının incelenmesi klasik Türk edebiyatı araştırmalarının önemli bir kısmını oluşturmaktadır. Fakat bu araştırmalarda nasıl bir usul takip edileceği henüz belirlenmiş değildir. 19. asrın ikinci yarısında modern edebiyata geçilirken o zamana kadarki edebiyatın muhasebesini yapmak lüzumunu hisseden dönemin edipleri, klasik nazma dair hükümlerinde kendi konularının tabii bir sonucu olarak tarihî ve objektif bir tutum sergilemek yerine halihazırdaki ihtiyaç ve zevklerine göre eski devirlerin edebiyatını yargılamışlardır. Akademinin dışında ortaya çıkmış olmakla beraber etkisi çok yaygın ve sürekli olduğu için söz konusu tavra burada işaret etme gereği duyulmuştur.

Akademide aruz ve kafiye üzerine yapılan çalışmaların bir çoğunda ise muhtelif kusurlar bulunmaktadır. Bu kusurların başında bilgi eksikliğinden dolayı düşülen hatalar gelmektedir. Diğer bir problem, bu çalışmaların çok defa tasvirî kalması, ilgili şair veya genel olarak divan edebiyatı hakkında belli bir hüküm vermeyi sağlamamasıdır. Dikkati çeken başka bir husus ise divan şiirinin başlangıcından sonuna kadar bir kül olarak görülmesi, farklı dönemlerde farklı aruz veya kafiye anlayışları olabileceğinin göz önünde tutulmamasıdır. Makalenin amacı bu çalışmaların bir değerlendirmesini yapmak olmadığı için burada mezkur problemlere sadece dikkat çekmekle yetinildi.

Makalede üzerinde durulacak konular şu şekildedir:

- Kelime başında ve ortasındaki imale sıklığı
- Kelime başında ve ortasında yer alan *e* sesinde imale
- *n* sesi ile biten hecelerde med yapılması
- Meddin yapılmaması
- Kelime sonundaki uzun *i* ve *u* vokallerinde zihaf
- Kelimeyi tahrif

- 'Ayn harfinde vasıl yapılması
- Vokal birleşmeleri
- Atıf vavının “ve” şeklinde telaffuzu
- Îtâ
- Şâyegân
- Mamul kafiye
- Tevcihte ihtilaf
- Ad konulmamış bir kafiye kusuru
- Türkçe asıllı kelimelerin kafiye yapılması

Bu konuların bir kısmı tartışmalı ve vuzuha kavuşmamış meseleler olduğu için, diğer bir kısmı ise sık karşılaşılmayan bazı aruz ve kafiye kullanımlarının önde gelen şairler tarafından verilmiş örneklerini sunmak maksadıyla makaleye dahil edilmiştir.

Bahsi geçen meselelerin divan edebiyatının farklı asırlara ait şairleri üzerinden incelenmesinin aruz ve kafiye konusundaki çalışmalara bir katkı sunabileceği düşünülerek makale için temsil kabiliyeti yüksek beş şair seçilmiştir. Bu şairler şunlardır: Ahmed Paşa, Bâkî, Nâilî, Nedîm, Şeyh Gâlib. Çağdaşları tarafından örnek şair olarak görülen bu şahıslar, devirlerindeki makbul aruz ve kafiye kullanımını yansıtmaktadırlar. O devirdeki daha zayıf şairlere gidildikçe nazım kaidelerinin dışına çıkıldığının görüleceği ise izahtan varestedir.

Bu edebiyatla ilgilenenlerin bildiği üzere farklı nazım türleri veya şekillerinde şairlerin aruz ve kafiye hassasiyeti değişebilmektedir. Mesnevi gibi uzun veya tarihler gibi edebî yönü arka planda kalan manzum metinlerde nazım kaidelerinin dışına daha sık çıkılabilmektedir. Gazeller ise üzerine en fazla titizlenerek yazılan manzumeler olduğu için şairlerin zihinlerindeki ideal aruz ve kafiye kullanımı hakkında doğruya daha yakın veri sunabilirler. Bu sebeple çalışma klasik edebiyat literatüründe çok kere şiirin müteradifi olarak kullanılan gazel ile sınırlandırıldı.

Çalışmamızda şu tenkitli metinler esas alınmıştır¹:

Ahmed Paşa Divanı (nşr. Ali Nihad Tarlan), İstanbul 1966.

Bâkî Divanı (nşr. Sabahattin Küçük), Ankara 1994.

Nâilî-i Kadîm Divanı (nşr. Haluk İpekten), İstanbul 1970.

Nedîm Divanı (nşr. Muhsin Macit), Gazi Üniversitesi Doktora Tezi, Ankara 1994.

Şeyh Gâlib Divanı (nşr. Abdülkadir Gürer), Ankara Üniversitesi Doktora Tezi, Ankara 1995.

Gerekli hâllerde bu yayınlar haricinde Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi'ndeki şu yazma nüshalara müracaat edilmiştir.

Ahmed Paşa Divanı: Reisülküttab 959, Ayasofya 3875.

Bâkî Divanı: Ahmed Paşa 268, Lala İsmail 427, Esad Efendi 2611.

Nâilî Divanı: Bağdatlı Vehbi 1755, Atıf Efendi 2112, Hamidiye 1119.

Nedîm Divanı: Halet Efendi 675, Yazma Bağışlar 2334, Mehmed Asım Bey 427.

Şeyh Gâlib Divanı: Halet Efendi 658.

Maksadımız ele alınan şairler vasıtasıyla klasik Türk edebiyatı şairlerinin aruz ve kafiye kullanımı hakkında bazı kaideler çıkarmaya çalışmaktır. Dolayısıyla incelediğimiz metinlerin sıhhati, yani gerçekten o şaire ait olması veya bozulmadan aktarılmış olması, çalışmamızda varacağımız sonuçlar için çok önemlidir. Görebildiğimiz kadarıyla naşirler şaire aidiyeti şüpheli şiirleri neşirlerine dâhil etmekte rahat davranmışlardır. Bu sebeple incelememizi olabildiğince sağlam temellere oturtabilmek için neşirlerin aparatından ve yukarıda belirttiğimiz yazmalardan istifade ederek bir kısım gazeller ile beyitleri çalışmanın dışında tuttuk². Bunun sonucunda makaleye konu olan gazel sayısı şairlere göre şöyledir:

¹ Beyitler için verilen referanslar bu neşirlerdeki gazel ve beyit numaralarına işaret etmektedir. Referanslarda Ahmed Paşa için A, Bâkî için B, Nâilî için N, Nedîm için NM, Gâlib için G kısaltmaları kullanılmıştır.

² Çalışmaya dâhil edilmeyen gazellerin numaraları şunlardır:

Ahmed Paşa	290 gazel
Bâkî	473 gazel
Nâilî	373 gazel
Nedîm	137 gazel
Şeyh Gâlib	338 gazel

1. ARUZ

1.1. İmale

1.1.1. Kelime Başında ve Ortasındaki İmale Sıklığı

Klasik Türk edebiyatında, manzumelerde kısa vokallerin uzun okunması imale olarak adlandırılmaktadır. Fars edebiyatında sıklıkla görüldüğü üzere Türk edebiyatında da Farsça terkiplerin izafet kesrelerinde, atıf vavlarında, hâ-yı resmîyelerde yaygın olarak imale yapılmaktadır. Bunlardan başka Türk edebiyatında Türkçe asıllı kelime ve eklerin kısa vokalleri uzatılarak okunabilmektedir. Bu son sınıftaki imalelerin kelimenin sonundaki ekte bulunduğu vakit bir kusur olarak

Ahmed Paşa: 22, 34, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 102, 103, 104, 105, 106, 107, 108, 122, 123, 124, 125, 134, 142, 159, 171, 172, 184, 185, 203, 206, 208, 211, 212, 213, 214, 215, 216, 217, 218, 219, 220, 221, 222, 238, 241, 246, 247, 248, 253, 254, 255, 258, 288, 290, 291, 292, 294, 347, 349, 350, 351, 352, 353.

Bâkî: 5, 16, 21, 24, 31, 44, 62, 162, 165, 166, 168, 169, 170, 171, 172, 173, 174, 175, 176, 178, 179, 180, 181, 182, 183, 184, 185, 186, 187, 188, 189, 190, 197, 206, 207, 230, 231, 237, 246, 247, 283, 314, 339, 341, 342, 343, 344, 345, 390, 391, 393, 394, 395, 396, 397, 407, 463, 475, 476, 478, 480, 481, 482, 531, 533, 534, 536, 538, 539, 540, 541, 542, 543, 547, 548.

Nâilî: 34, 35, 121, 128, 129, 130, 131, 132, 227, 235, 244, 293, 294, 356, 357, 358, 390.

Nedîm: 4, 8, 12, 15, 18, 29, 38, 43, 44, 45, 49, 54, 56, 62, 75, 82, 86, 90, 91, 102, 105, 112, 113, 122, 138, 140, 144, 162, 166.

Bu gazellerin hiçbirinin atfedildikleri şairlere ait olmadığı iddiasında değiliz. Yalnız divan nüshalarının çoğunluğunda geçmemeleri, hatta birçoğunun sadece bir-iki nüshada yer alması aidiyet hususunda okuyucuyu şüpheye düşürmektedir. Ayrıca incelendiklerinde bir bölümünün ilgili şairin üslubundan ayrıldıkları da görülmektedir.

Gâlib'in 74 numaralı gazeli de müstezad olduğu için çalışmaya dâhil edilmemiştir.

görülmeyeceği, bu edebiyatın başlangıç döneminden 19. asra gelinceye kadar azalmadan yapılmaya devam edilmesinden anlaşılmaktadır³. Kelime başındaki ve ortasındaki imaleler ise ilk dönemde çok yaygınken sonraları gittikçe daha az yapılmaya başlanmış, Encümen-i Daniş şairlerine geldiğimizde nadiren karşılaştığımız bir olay hâline almıştır⁴. Dolayısıyla divan şairlerinin imaleye bakışının, Türkçe kelimelerdeki, bu kelimelerin sonunda yer alan ek haricindeki imaleler dikkate alınarak belirlenmesinin daha doğru bir yol olduğunu düşünüyoruz.

Bu tür imalelerin ele aldığımız beş şairdeki yapıma sıklığını ortaya koymak için gazellerindeki ilk 200 beyit incelendiğinde Ahmed Paşa'nın 188, Bâkî'nin 83, Nâilî'nin 7, Nedîm'in 45, Gâlib'in ise 25 defa bu tarz imaleleri yaptığı görülmüştür. Bu miktarlara bakıldığında Ahmed Paşa'daki yüksek sayının Bâkî'de oldukça azalmış olduğu görülmektedir⁵. Sonraki şairler ise, sayısı kendilerinin nazımdaki dikkatleri ve tercihlerine göre değişmekle beraber, bu imaleleri çok daha az yapmıştır.

1.1.2. Kelime Başında ve Ortasında Yer Alan e Sesinde İmale

Klasik Türk edebiyatında kelime başlarında ve ortalarındaki imalelerin *a, i, o, ö, u, ü* seslerinde yapıldığı, *e* sesinde imalenin ise ilk

³ Bu ekler çoğunlukla akkuzatif, datif ve lokatif ekleridir. Başta "ile" olmak üzere bir kısım edatların son hecesi de -bu edatlar eke yakın bir fonksiyonda kullanıldıklarından olacak- bu şekilde rahatça uzatılabilmektedir.

⁴ İmale konusunda detaylı bilgi için bkz. Saraç 2018.

⁵ Bâkî'de ilk 50 gazelin dokuzunda bu tür imaleler hiç yapılmamıştır. Ahmed Paşa'nın ilk 50 gazelinde ise böyle bir manzume yoktur. Burada şu hususa da temas etmek istiyoruz. Bilindiği gibi -Fuzûlî'yi bir kenara koyarsak- Bâkî'den önceki divan şairlerinin hiçbirinin (Ahmed Paşa, Necâî, Hayâlî...) divanı Cumhuriyet dönemine kadar basılmamıştır. Osmanlı şairlerinin önceki şairlere rağbetsizliği, Ziyâ Paşa'nın Bâkî'yi,

Kim tarz-ı kadîme kisve vermiş

Bâkî'ye sezâ olunsa ta'yîn

Şi'r anun eliyle şekle girmiş

Ta'bir-i müceddid-i nühurstîn (Ziyâ Paşa

(1291: rakamsız sahife)

şeklinde methetmesinde başka sebeplerin yanında şiirde imalenin Bâkî ile makul bir seviyeye inmesinin de payı olduğunu sanıyoruz.

devrelerde yapılmakla beraber sonraları bırakıldığı görülmektedir. Fakat bu imale tasfiyesinin tam olarak ne zaman gerçekleştiği henüz tesbit edilmemiştir. İncelememizde Ahmed Paşa'nın 21 beyitte e'de imale yaptığı, ayrıca iki gazelin redifinde de imaleye gittiği ortaya çıkmıştır⁶. Aşağıdaki beytin ilk mısraındaki "itmege" kelimesinin ikinci hecesinin uzun okunması bu tarz imalelerdendir.

Meyl-i hüsn itmege tab'unda letâfet konmamış

Ol zarûretdendürür sôfi bu perhîzün seniün (A 163/3)

Diğer incelediğimiz şairlerde ise e'de imaleye hiç rastlanmamaktadır. Bu sebeple şimdilik Bâkî'den itibaren bu imalenin ciddi bir kusur sayıldığı ve muhtemelen 16. asrın ikinci çeyreğinde en azından gazelerde bırakıldığı tahmin edilebilir.

1.2. Med

Aruz vezninde uzun vokal sonrasında gelen konsonantla tamamlanan heceler ile iki konsonantla biten heceler, kendisinden sonra gelen bir vokale bağlanmadığı suretçe bir kapalı hece ile bir açık hece sayılması ve buna göre okunması hadisesi med diye adlandırılmaktadır. Meddin istisnası "n" sesi ile biten hecelerdir. Bu hecelerde med yapılması hoş görülmez. Mesela aşağıdaki beyitte "hilâl" kelimesi ile "mest" kelimelerinin sonları bir miktar uzatılarak okunmaktadır. Fakat ikinci mısradaki "cihânda" kelimesinin ikinci hecesi uzun olmasına rağmen "n" ile bittiği için uzatılmamaktadır.

Hilâl sandığın ey girre-mest Cemşîdin

Tehî cihânda kalan sâgar-ı keşîdesidir (N 27/5)

Yakın dönemdeki bazı incelemelerde meddin şairin kendi tasarrufu olduğu gibi bir düşünce mevcut görünmekteyse de elimizdeki örnekler bunun şairin uymak zorunda olduğu bir kural olduğu konusunda şüpheye yer bırakmamaktadır. Fakat aşağıda göreceğimiz gibi n'de med yapmaya bir nebze müsamahakâr yaklaşıldığı anlaşılmaktadır.

⁶ 3/5, 8/7, 10/3, 12/4, 27/9, 30/4, 41/3, 57/3, 69/3, 93/11, 128/2, 130/1, 163/3, 165/2, 170/4, 209/8, 243/6, 244/6, 251/12, 284/4, 334/3; 232. gazelin redifi, 268. gazelin redifi.

1.2.1. *n* Sesi ile Biten Hecelerde Med Yapılması

Yukarıda belirttiğimiz gibi *n* sesiyle biten hecelerde med yapılması kusur kabul edilmektedir. Klasik edebiyatımızın büyük şairlerinin bu kusuru ne sıklıkla yaptığına baktığımızda Ahmed Paşa'da sadece üç kere rastlandığı görülmektedir. Bâkî'de ise sekiz defa yapılmıştır. Bâkî'nin gazel sayısının çokluğunu hesaba katarsak bunu az bir artış olarak kabul edebiliriz. Nâilî'de ise sadece iki kere görülmektedir. Nedîm'deki dört med, gazel sayısının azlığını düşünürsek düşük bir rakam sayılamaz. Buraya kadar saydığımız dört şairin *n*'de medde gitmemeye özen gösterdikleri açıktır. Fakat Gâlib'de çok başka bir durumla karşılaşmaktayız. Sadece ilk 100 gazelinde 21 kere *n*'de med yapmıştır⁷. Bu durumu Gâlib'in devrinde *n*'de med yapmanın artık ayıp olarak görülmemesine değil, Gâlib'in nazım kaidelerine itina göstermemesine hamletmek daha doğru olur zannındayız⁸. Aşağıdaki örneklerin ilkinde "mihmân" kelimesinde, ikincisinde ise "derûn" kelimesinde med yapılmıştır.

Gam degül gelse dile Bâkî pey-â-pey derd ü gam

Eksük olmaz tekyedür mihmân mihmân üstüne (B 438/6)

Gâlib yanup yakulmadadır Hinduvân-ı dâğ

Âteş-geh-i derûn semender yuvasıdır (G 78/6)

⁷ *n*'de med yapılan beyitler aşağıdaki gibidir. Bu olay Gâlib'de çok olağan olduğu için onun ilk 100 gazelindeki örnekleri belirtmeyi yeterli gördük.

Ahmed Paşa: 25/1, 39/3, 37/8.

Bâkî: 100/1, 4, 212/5-6, 329/5, 428/5, 438/6, 469/4.

Nâilî: 33/4, 222/5.

Nedîm: 3/13, 5/2, 24/2, 96/3.

Gâlib: 2/7, 6/3, 10/2, 11/4, 13/1, 13/5, 18/2, 4, 25/3, 34/5, 73/7, 14, 77/3, 78/6, 79/4, 83/4, 88/5, 91/2, 93/5, 96/2, 101/7.

⁸ Bu tahmini kesin bir hükme bağlamak için Gâlib'i çağdaşı şairlerle kıyaslayan bir çalışmaya ihtiyaç vardır.

1.2.2. Medle Alakalı İki İstisnai Durum

Med konusunda Türkçe literatürde yeteri kadar zikredilmeyen iki istisnai durumdan bahsetmek gerekmektedir. Bunlardan ilki “vezn-i devrî” diye adlandırılan vezin kalıpları ile alakalıdır. İki tef’ilenin a-b/a-b şeklinde nöbetleşe geldiği vezinlerde mısraın ortası mısra sonu gibi kabul edilir. Nasıl ki mısraın sonunda kelimeler tamamlanıyor, kelime medli bir hece ile bitmişse bile bu med, vezne dâhil edilmiyorsa, “vezn-i devrî” diye adlandırılan bu tür vezin kalıplarında mısraın ortasında kelime tamamlanmakta ve kelimedede medde gidilmemektedir⁹. Mesela aşağıdaki “Mef’ûlü Fâilâtün Mef’ûlü Fâilâtün” vezniyle söylenmiş beyitte bahsettiğimiz durum sebebiyle “zünnâr” kelimesinin ikinci hecesinde med yapılmamıştır.

Kaçmaz misâl-i zünnâr pür-'ukde olmadan dil

Tek 'ukde-rîz-i hâtır ol zülf-i kâfer olsun (N 245/3)

“Müfteilün Mefâilün Müfteilün Mefâilün” veznine sahip aşağıdaki beyitte ise “akl” kelimesinde med yapılmamıştır.

La'l-i lebünle tal'atun ravza-i Cennetü'n-Na'im

Kaddiine Cebre'il-i 'akl Sidre-i müntehâ didi (B 528/4)

Bu kalıplarda daha fazla şiir söylediği için Nâilî’de çok fazla rastladığımız bu durumla Bâkî’de iki, Gâlib’de bir örnekte karşılaşmaktayız¹⁰.

Vezn-i devrîler için söylediğimiz durumun benzeri, mısralarının ortası kafiyeli olan musammat gazeller için de geçerlidir. Bâkî’nin musammat tarzında yazılmış bir gazelinin aşağıda yer alan iki beytinde mısra ortasına denk gelen “câm”, “harâm”, “nesîm”, “Selîm” kelimelerinde med yapılmamıştır.

Bezmi-i safâ vü reşh-i câm bu zemzem olmuş ol makâm

Mey-hâneler Beytü'l-Harâm pîr-i mugân şeyhü'l-harem

⁹ Bu tür vezin kalıplarından yalnız “mefâilün feilâtün mefâilün feilâtün”de mısra ortasının genellikle durak olarak kabul edilmediği görülmektedir. Vezn-i devrî için bkz. Şafak 2000.

¹⁰ İlgili beyitlerin numaraları şu şekildedir: Bâkî: 88/1, 528/4; Nâilî: 53/2, 171/5, 173/1, 245/3, 254/1,3,4, 265/1, 295/3, 296/1, 299/5, 338/2; Gâlib: 243/7, 308/14.

Bâd-ı seherden hoş-nesîm hulk-ı hudâvend-i kerîm

Sultân-ı 'âdil Hân Selîm şâhenşeh-i sâhib-kerem (B 318/3, 5)

1.2.3. Meddin Yapılmaması

İncelediğimiz beş şairde med yapılması gereken yerde med yapmayan tek şair Gâlib'dir. "tumurâk", "tâk", "firâk", "deşt", "Bağdâd", "dervîş" kelimelerinde med yapmamıştır.¹¹ Ayrıca Divan şiirinde Farsçadaki gibi uzun okunan "âl [kırmızı]" kelimesini uzun okumadığı beyti de sayarsak¹² gazellerinde toplam yedi defa med yapılması gereken yerde yapmadığı ortaya çıkmaktadır. Diğer şairlerimizde hiç rastlamadığımız düşünüldüğünde bu rakam az bir miktar sayılmamalıdır. Aşağıda "deşt" kelimesinin med yapılmaksızın okunduğu bir beyti örnek olarak veriyoruz.

Nevha-i derd ile Nûh olmuş idi deşterde

Giryê-hîz-i müje-i hâr-ı muğaylân idi Kays (G 131/4)

1.3. Zihaf

1.3.1. Kelime Sonundaki Uzun *i* Vokalinin Kısaltılması

Divan şairlerinin, kelime sonlarındaki uzun *i* seslerini kısalttıkları görülmektedir. Yapılma sıklığı bunun bir kusur olarak görülmediğine delalet etmektedir. Ahmed Paşa 17 beyitte, ayrıca bir gazelin redifinde; Bâkî 24 beyitte; Nedîm sekiz beyitte; Gâlib ise 10 beyitte, ayrıca bir gazelin redifinde kelime sonlarındaki uzun *i*'leri kısa okumuştur. Yalnız nazım kaidelerinde çok mazbut bir şair olan Nâilî'nin sadece bir defa bu cevazdan yararlandığı dikkat çekmektedir.¹³ Aşağıdaki beyitlerin ilkinde

¹¹ 93/1, 5, 131/4, 202/2.

¹² 60/10.

¹³ Ahmed Paşa: 3/4, 11, 72/6, 77/6, 78/5, 145/9, 152/8, 197/7, 209/2, 266/9, 273/8, 277/6, 288/11, 317/5, 6, 334/6, 342/6; 232. gazelin redifi.

“sôfi”, ikincisinde “sâkî” kelimelerinin sonundaki uzun *i* vokali kısa okunmaktadır.

Sâkiyâ peymâne sun kim tevbe vü peymânımı
Sôfiler dülbendi gibi târ-mâr itsem gerek (A 152/8)
Şem' lâzım degül ey sâki yiter meclisde
Şu'le-i câm-ı şeb-efrûz çerâg-ı rûşen (B 358/3)

1.3.2. Kelime Sonundaki Uzun *u* Vokalinin Kısa Okunması

Kelime sonundaki uzun *u* vokalinin kısaltılmasının örneğine sadece Gâlib'de bir defa rastlanmaktadır. Bu beyitte “ebrû” kelimesinin ikinci hecesi kısa okunmuştur.

Ey ebrû hezâr bâreka'llâh
Bir matla'-ı bî-cevâbsın sen (G 244/6)

1.3.3. Vokalle Başlayan Bir Ek Alma Sonucu Kısılma

Sonu uzun *i* sesiyle biten kelimelerin vokal ile başlayan bir ek aldıklarında araya giren *y* sesinden dolayı çoklukla kısaltıldıkları görülmektedir.¹⁴ Aşağıdaki örneklerin ilkinde “ma'nî”, ikincisinde ise “sâkî” kelimelerinin aldıkları ek sonucu kısaltmalarında olduğu gibi.

Kanunı dökmege ruhsat virdi gamzen la'lüne
Hatt-ı yâkûtun seniün bu ma'niye huccet gibi (A 334/3)

Bâkî: 6/5, 10/3, 31/4, 36/5, 84/1, 88/3, 102/4, 105/3, 107/1, 108/1, 136/4, 159/4, 228/7, 232/5, 233/2, 239/3, 255/3, 269/4, 274/7, 358/3, 424/6, 470/4, 485/1, 491/7.

Nâilî: 292/3.

Nedîm: 14/4, 17/4, 5, 55/5, 117/6, 129/1, 3, 5.

Gâlib: 54/8, 57/2, 73/13, 75/6, 79/3, 84/2, 85/4, 100/1, 107/12, 139/2; 19. gazelin redifi.

¹⁴ Bu durumun örnekleri için bkz.:

Ahmed Paşa: 13/5, 70/7, 116/7, 180/3, 293/5, 312/3, 334/3, 8.

Bâkî: 20/6, 28/5, 37/4, 39/4, 49/3, 67/7, 69/6, 108/5, 192/2, 235/7, 382/5, 424/5, 426/9, 444/3, 469/6, 474/3.

Nâilî: 261/1.

Gâlib: 6/4, 41/5, 48/3, 102/9, 110/4.

Bâkî şafakda mihr-i münevver sanur gören

'Aks-i 'izâr-ı sâkiyi câm-ı şarâbda (B 469/6)

Sonu uzun *u* sesi ile biten kelimelerin vokal ile başlayan bir ek aldıklarında araya giren *y* sesinden dolayı kısaltmalarının örneklerine de az da olsa rastlanmaktadır¹⁵. Aşağıdaki örneklerin ilkinde “arzû” kelimesinin ikinci hecesi, diğerinde ise “hindû” kelimesinin ikinci hecesi kısa okunmaktadır.

Mestâneleri Nâ'iliyâ meclis-i 'ışkun

Hemyâze-keş-i ârzuy-ı sohbet-i gamdur (N 123/5)

Yüz virme hâl-i hinduya ey mâh kıl kerem

Kim fitne intihâb ideyor câ-be-câ sana (G 13/2)

1.4. Kelimeyi Tahrif

Divan şiirinde Arapça ve Farsça kelimelerin Türkçenin selikasına uydurularak telaffuzu uygun görülmemektedir. Nitekim bu şekilde telaffuz Nâilî'de bulunmamakta, Ahmed Paşa ile Bâkî'de ise yalnız birer defa karşımıza çıkmaktadır¹⁶. Fakat Nedîm'de ve Gâlib'de Arapça ve Farsça kelimelerin Türkçeye uygun şekilde okunmasının pek çok örneğiyle karşılaşmaktadır. Nedîm'de altı defa Gâlib'de ise 14 defa bu tür okuyuşlar mevcuttur¹⁷. Nedîm'deki sayının düşüklüğü daha az sayıda gazelinin olmasından kaynaklanmaktadır. Bu tür kullanımların 17. asrın sonlarına doğru bilhassa Sâbit'le başlayan şiirde konuşma diline yaklaşma temayülünün (Akün 1966: 12) bir sonucu olduğu düşünülebilir. Bu dönemden itibaren bu şekildeki okuyuşlara biraz daha müsamahakâr yaklaşılmaya başlandığı, şairlerin vezin zaruretiyle değil, bilinçli bir şekilde kelimeleri bu şekilde telaffuz edebildikleri anlaşılmaktadır. Örnek

¹⁵ Nâilî: 102/2, 123/5.

Gâlib: 13/2, 209/3.

¹⁶ Ahmed Paşa: 187/8.

Bâkî: 332/3.

¹⁷ Nedîm: 6/7, 34/2, 57/1, 100/1, 131/4, 132/1.

Gâlib: 62/6, 91/3, 95/5, 97/1, 112/6, 125/4, 146/7, 175/3, 220/1, 234/5, 263/9, 307/7, 334/2, 336/3.

olarak aşağıdaki beyitlerin ilkinde “bezm”, ikincisinde “hüsn” kelimesi “bezim” ve “hüsün” şeklinde okunmaktadır.

Rûyun bezimde perde-keş-i haclet olmasun

Lutf eyle mihre zerre kadar minnet olmasun (NM 100/1)

Bir hat gelür gurûr-ı hüsiin nesh olur sakın

Dil mesnedinde hâkim-i 'aşkun kazâsı var (G 95/5)

1.5. 'Aydın Harfinde Vasil Yapılması

Türkçede konsonantla biten bir kelimedenden sonra vokalle başlayan bir kelime geldiğinde önceki kelime sonraki ile birleştirilerek telaffuz edilebilir. “Bir an” ibaresinin “bi-ran” şeklinde telaffuzu gibi. İkinci kelime Türkçede elif harfi gibi telaffuz edilen 'ayın harfi ile başlıyorsa divan şiirinde bu iki ibarenin birleştirilmesi Arap alfabesi göz önünde tutulduğu için uygun görülmez. Mesela “bir âlem” ibaresi “bi-râ-lem” şeklinde birleştirilerek okunamaz. Bu son şekilde okumalara Ahmed Paşa, Bâkî ve Nâil’de hiç rastlanmamaktadır. Nedîm’de ise sadece bir kere karşımıza çıkmaktadır¹⁸. Gâlib ise yalnız ilk 50 gazelinde yedi defa konsonantla biten bir kelimeyi 'ayın ile başlayan bir kelimeye vasletmiştir¹⁹. Bunu 17. asır sonlarından itibaren şiirde konuşma diline yaklaşılmasının bir sonucu olarak görmek mümkündür. Aşağıdaki örneklerin ilkinde “işret”, ikincisinde “âşik” kelimeleri kendilerinden önce gelen kelimeyle birleştirilerek okunmuştur.

Tab'a şerâb-ı köhne bilen fikr-i puhtesin

Bir dem degüldür 'işret-i dîrîmeden cüdâ (G 8/4)

Hayâl-i hattun ider hâbı tâtîyâ gözüme

Degüldür 'âşik-ı şeb-zindedâra hâb lezîz (G 43/4)

¹⁸ 149/4.

¹⁹ 8/4, 14/15, 20/7, 26/5, 43/4, 48/5 (iki kere).

1.6. Vokal Birleşmesi

1.6.1. ki'nin Kendisinden Sonra Gelen Kelime ile Birleşmesi

Farsçadan dilimize geçen “ki” edatının vokalle başlayan kendisinden sonraki kelimeyle birleştirilerek okunmasının örneklerine divan şiirinin erken dönemlerinde sıklıkla rastlanmaktadır²⁰. Ahmed Paşa'da bunun pek çok örneği mevcuttur²¹. Bâkî'de iki²², Nâilî'de ise bir beyitte²³ rastladığımız bu ameliyenin, bazan mananın anlaşılmasını güçleştirecek kadar dilin yapısına aykırı olmasından dolayı 16. asırdan itibaren çok az yapıldığı anlaşılmaktadır.

Bu hat mı yâ sebze-zâr ey dôst

K'oldı ana sebze zâr ey dôst (A 19/1)

İtmesün horşîd-i rahşân rûy-ı cânân ile bahs

Bendeye lâyük degüldür k'ide sultân ile bahs (A 23/1)

Bir bezme mîr-i meclis olupdur gönül k'ana

Bahr-i muhît cür'a vü gerdûn piyâledür (B 84/6)

1.6.2. Diğer Vokal Birleşmeleri

Erken dönemlerde rastladığımız, üçüncü şahıs iyelik eki *ı/i'*den sonra “ile” edatının gelmesi durumunda ortaya çıkan vokal birleşmesi

²⁰ Bu edatın kendisinden sonra gelen kelimelerle birleşmesinin Farsçada da yaygın bir durum olduğundan burada bahsetmeliyiz: "که ان < کآن", "که این < کین", "که از < کز", "که او < کو". Türkçedeki birleşmelere bunun örnek olduğu düşünülebilir.

Burada ayrıca şunu da belirtmeliyiz ki “ne için > niçin”, “ne olur > nolur” şeklindeki vokal birleşmeleri dilde zaten hazır olarak bulunduğu için bu tür kullanımları ki’li birleşmeler ile aynı kategoride değerlendirmemek gerekir.

²¹ Yalnız ilk 30 gazelde 14 örneğine rastlanmaktadır: 3/9, 10/2, 11/3, 11/4, 19/1, 21/4, 23/1, 23/2, 23/6, 26/5, 27/1, 29/6, 31/5, 32/2.

²² 84/6, 298/1.

²³ 380/2.

olayının Ahmed Paşa'da da devam ettiği görülmektedir. Manayı bozan bu uygulama sonraki şairler tarafından bırakılmıştır.

Dil-i Ahmed gibi gam sengi ile mecrûh olayın

Yâd-ı la'lünle kızıl kana yunam gelmez isen (A 165/6)

Ayş nevrûzunda ey gül yüzlü la'lün câmu ile

Bu hat-ı pîrûze gibi tâli'üm pîrûz idi (A 311/2)

Yine Ahmed Paşa'da rastladığımız aşağıdaki örnekte ise "secde itse" ibaresi "secditse" şeklinde okunmaktadır.

Ay ü güneş cemâlüne secde itse tan mı kim

Sen kible-i cihânsın u mihrâb-ı cân kaşun (A 166/2)

1.7. Atıf Vavının "ve" Şeklinde Telaffuzu

Bilindiği gibi klasik şiirde atıf vavları vokalden sonra geliyorsa "vü", konsonanttan sonra geliyorsa kendisinden önceki kelimeye bağlanarak "u/ü" şeklinde telaffuz edilir. Fakat Gâlib'in gazellerinde üç defa konsonanttan sonra gelen atıf vavı "ve" yahut "vü" şeklinde telaffuz edilmektedir²⁴. Mesela aşağıdaki beyitte "siyeh-mest ü şemşîr be-dest" olarak okunması gereken ibare vezin gereği "siyeh-mest ve şemşîr be-dest" olarak okunmaktadır.

Küle-işkeste siyeh-mest ve şemşîr be-dest

Kahramân-ı niğeh-i hışmına kimler tayanur (G 73/8)

2. KAFİYE

2.1. İtâ

Bir şiirde daha önce kafiye yapılmış kelime veya eki bir daha kafiye olarak kullanmak "itâ" olarak adlandırılmaktadır. İncelediğimiz şairlerde bir kafiye kelimesinin gazelde iki defa tekrarlandığı örneklerin sayısının nadir olmaması sanılanın aksine bunun büyük bir kusur olarak kabul edilmediğini göstermektedir. Bilhassa matla beytinde kullanılan bir

²⁴ 8/3, 73/8, 202/2.

kafiyenin sonraki bir beyitte tekrar kullanılmasıyla sıklıkla karşılaşılmaktadır. Ahmed Paşa, Bâkî ve Nâilî’de tekrarlanan kafiyenin çoğunlukla matlain ilk mısraının kafiyesi olması dikkat çekmektedir. Fakat Nedîm ve Gâlib’de bu dikkatin ortadan kalktığı, ikinci mısraların kafiyesini de ilk mısralarınkinin sıklığında tekrarladıkları görülmektedir²⁵.

Burada Bosnalı Sûdî’nin Hafız şerhinde yer alan ve görebildiğimiz kadarıyla şimdiye kadar dikkatlerden kaçan bir isimlendirmesine de dikkat çekmek istiyoruz. Sûdî, şerhinde matla beytindeki kafiyenin tekrarlandığı beyitlerde “bu beyitte redd-i matla vaki olmuştur” tarzında ifadeler kullanmaktadır (mesela Sûdî-i Bosnevî (2020): II/1200, 1477, 1817). Buna göre klasik edebiyatın nazım özelliklerine dair kitaplardaki redd-i matlain “matladaki bir mısraın sonraki bir beyitte tekrarlanması” tarifini genişletmek gerekmektedir. Nitekim Muallim Naci *Istılâhât-ı Edebiyye*’sinde redd-i matlaı evvela kafiyenin tekrarı şeklinde tarif etmekte, fakat Osmanlı şairlerinin bu tabiri daha çok bütün bir mısraın tekrarlanması manasında kullandıklarını bildirmektedir (Muallim Naci 2017: 92).

2.2. Şâyegân

Bilindiği gibi kafiyenin kelimenin kökünün son hecesi olması gerekmektedir (Saraç 2010: 267). Ek ile oluşturulmuş kafiye ise “şâyegân” diye adlandırılmaktadır. Klasik kitaplarda şâyegân teriminin bazı Farsça eklerle yapılan kafiyelere hasredildiği görülüyorsa da Muallim Naci’nin

²⁵ Beş şairin ilk 100 gazelinde tesbit ettiğimiz kafiye tekrarı adedi, bunların kaçının ilk beytin kafiyesinin tekrarı olduğu ve bunlardan kaçının ilk mısraın kafiyesi olduğu ile alakalı bilgiler aşağıdadır:

Ahmed Paşa: 41 defa kafiye tekrarı vardır. Bunlardan 28’i ilk beytin kafiyesinin tekrarıdır. Bu 28’den 23’ü ilk mısraın tekrarıdır.

Bâkî: 15 kafiye tekrarı: 11’i ilk beyit (sekizi ilk mısra).

Nâilî: 13 kafiye tekrarı: 10’u ilk beyit (yedisi ilk mısra).

Nedîm: 11 kafiye tekrarı: sekizi ilk beyit (üçü ilk mısra).

Gâlib: 26 kafiye tekrarı: 17’si ilk beyit (yedisi ilk mısra).

belirttiği gibi Türkçe eklerle oluşturulan kafiyelerin de bu kategoriye sokulması makul olmandır (Muallim Naci 2017: 95).

Bu tür kafiyelerin bir gazelde bir kereden fazla olması kusur kabul edilmektedir. Fakat beş şairde de bu tarz kafiyelerin bir gazelde bir kere kullanımına sıklıkla rastlanmakla beraber birden fazla kullanıldığı durumların da çok nadir olmaması klasik nazım kitaplarındaki kaidenin pratikte fazla geçerli olduğunda şüpheye düşürmektedir²⁶. Mesela Nedîm'in bir gazeline ait aşağıdaki beyitlerde kafiye görüldüğü üzere Farsça "ân" sıfat-ı müşebbehe eki ile sağlanmıştır.

*Yâd-ı hatınla neş'e-i hayret derûnuma
Çün seyl-i nev-bahâr hurûşân olup gelür
Gördüm o serv-i kâmetün ardınca rûz-ı vasl
'Ömr-i fîrû-güzeşte şitâbân olup gelür
Dûşîne mülk-i hüsne giden kârbân-ı hûş
Gördüm seher ceres gibi gibi nâlân olup gelür
Ma'nî-i tâze kûçe-i dilden zebânuma
Yâd-ı lebünle mest-i hîrâmân olup gelür
Dil hâciyân-ı kûyî miyânında şevk ile
Hem-çün çerâğ-ı kâfile sûzân olup gelür (NM 37/2-6)*

2.3. Mamul Kafiye

Şairler hüner göstermek gayesiyle manzumenin kafiyesinde veya kafiye ve redifinde bazı tasarruflarda bulunabilmektedirler. Aşağıda vereceğimiz örneklerle²⁷ daha rahat anlaşılacak "mamul" diye adlandırılan bu tür kafiye çok nadir olarak kullanılmaktadır.

Aşağıdaki manzumenin kafiyesi "û", redifi "biledir" dir. Fakat şair ilk mısraın kafiyesinde "gazûb iledir" diyerek redifin ilk konsonantını kafiye kelimesinin son harfi olarak kullanmıştır.

²⁶ Mesela Nâilî'nin 54, 56 numaralı gazelleri, Nedîm'in 37, 94 numaralı gazelleri bu şekildeki kafiyele doludur.

²⁷ Diğer örnekler için bkz. B 33/1; G 8/6, 49/1, 55/6.

Zafer sipâhına ol gamze-i gazûb iledir

Kazâ ne kârda olsa o tünd-hû biledir

O şâh-ı hüsn ile ceş-i niyâz fevc-â-fevc

Pes-i tekâver-i nâzında sû-be-sû biledir (N 46/1,2)

Aşağıdaki örnekte ise kafiye “âne”dir. Fakat şair “Nedîmâ ne” diyerek kafiye iki kelimeye taksim etmiştir.

Bîgâne gamzen 'âşîka nâdâne âşinâ

Tâ key tegâfûl ey büt-i bîgâne-âşinâ

Kırdı geçirdi tîg-i niğâhiyle 'âlemi

Çeşmi ne yâd bakdı Nedîmâ ne âşinâ (NM 1/1,5)

2.4. Tevcihte İhtilaf

Kafiye ilminde tek harften yani yalnız revî harfinden ibaret olan kafiyelelere mücerred kafiye denmektedir. Revî harfinden önceki harfin hareketi ise tevcih diye adlandırılmaktadır. Bu hareketlerin farklı olması sadece revinin hareketli olduğu durumlarda caiz görülmektedir. Ahmed Paşa'nın bir gazelinde bu cevazdan istifade edilmiştir. Aşağıda yalnız ilk beytini aldığımız “l” revî harfine sahip gazelde “bulam” ile “bilem” “l”nin hareketli olması sebebiyle kafiye yapılabilmektedir. Sonraki beyitlerde de “yilem”, “gülem” vb. tevcihte ihtilafın olduğu kelimeler kafiye yapılmıştır.

Ruhların 'aksini câm içre bulam gibi gelür

Leblerün sırrını bâdeyle bilem gibi gelür (A 57/1)

2.5. Ad Konulmamış Bir Kafiye Kusuru

Klasik kitaplarda “uyûb-ı gayr-ı mülakkabe” başlığı altında değerlendirilen, Fars literatüründe “gulûv” olarak da adlandırıldığı görülen (Şemîsâ 1368: 159) bir duruma Ahmed Paşa'nın iki gazelinde

tesadüf edilmektedir. Aşağıdaki ilk örnekte görüldüğü gibi “cefâ-gâri”, “dil-âzârı” şeklinde akkuzatif eki alan kafiyelelere sahip gazelde bir beytin kafiyesi “var” kelimesin medli okunması yoluyla gerçekleştirilmiştir.

Bir sencileyin yâr-ı cefâ-gâri kimün var

Bî-rahm ü sitem-gâr ü dil-âzârı kimün var

Şâdî-i visâlünde ne var yoksa nasîbüm

Şol gam ki firâkunda benüm var kimün var (A 71/1,3)

Aşağıdaki örnekte ise “çevgân-ı 'îd”, “devrân-ı 'îd” şekline izafet ter kibine giren kafiyelelere sahip gazelin bir beyti “anı 'îd” şeklinde akkuzatif eki ile kafiyeleşmiştir.

Ey ruhun meydân-ı hüsn ü kâkülün çevgân-ı 'îd

Aç hilâl ebrûnı olsun şübhesüz devrân-ı 'îd

Sen bana 'îd ayını gösterme ey meh-pâre kim

Yüzünü ne gün görürsem bilürem ben anı 'îd (A 29/1,8)

Bu tür kafiyelerde seste benzeşmenin yeterli görüldüğü, yazımdaki birlikteliğin arka plana atıldığı anlaşılmaktadır.

2.6. Türkçe Asıllı Kelimelerin Kafiye Yapılması

İncelediğimiz beş şairin Türkçe asıllı kelimeleri kafiye olarak kullanma miktarlarına baktığımızda Ahmed Paşa, Bâkî ve Nedîm'in birbirlerine yakın miktarda Türkçe kafiye kullandığı görülmektedir. İlk 100 gazelde Ahmed Paşa 42, Bâkî 36, Nedîm 32 Türkçe kafiye kullanmıştır. Gâlib bu üç şairi de aşarak 76 kere Türkçe kafiye kullanmıştır. Gâlib'in diğer şairlere göre daha uzun gazeller yazdığını hesaba katsak bile bu yine de yüksek bir miktar sayılmalıdır. Nâilî'nin ise 100 gazelde yalnız 5 defa Türkçe kafiye kullandığı görülmektedir. Bu durumu onun nazım bakımından mükemmel şiirler vücuda getirmek arzusunun hamletmek mümkündür. Çünkü şairlerin Türkçe kelimeleri çoğunlukla imale yoluyla kafiye yaptıkları görülmektedir. Nâilî ise yukarıdaki ilgili bahiste belirttiğimiz gibi kelime köklerinde imale yapmaktan kaçınmaktadır. İkinci bir sebep olarak 17. asır şiirinde Farsça ve Arapça kelimelerin kullanım oranının çok fazla artması ve Nâilî'nin bu

devreye mensup bir şair olarak beytin esas rüknü demek olan kafiyeyle Türkçe kelime kullanmaktan kaçınmış olmasını ileri sürebiliriz²⁸.

3. NEŞİRLERDEKİ OKUMA VEYA TERCİH HATALARINDAN KAYNAKLANAN ARUZ VEYA KAFİYE KUSURLARI

Aruz ve kafiye üzerine yapılan çalışmalarda görülen zaafılardan biri genellikle metinlerin hâlihazırda neşirlerine tamamen itimat edilmesi ve yazmaların, hatta bu neşirlerin aparatlarının yeterince kullanılmamasıdır. Bu tür bir tavrın araştırmacıyı hataya sürükleyip yanlış çıkarımlarda bulunmasına yol açabileceğine örnek olmak üzere esas aldığımız neşirlerden ikisindeki okuma veya tercih hatalarına burada yer vermeyi faydalı bulduk. Bu neşirlerin yapıldığı dönemdeki imkanları da göz önüne alırsak gösterdiğimiz bu hatalar ciddi emek mahsulü olan bu nitelikli eserlerin değerini ve istifadeye mahal oluşlarını azaltmamaktadır²⁹.

²⁸ Türkçe kafiyelerin kullanıldığı beyitler şunlardır:

Ahmed Paşa: 2/1, 10/2, 15/5, 18/5, 28/1, 33/5, 41/1, 47/6, 54/1, 6; 57. gazel (dokuz kafiye'nin yedisi), 58/3, 65/2, 67/2, 68/8, 69/1, 71/3, 72/3, 73/9, 77/1; 83. gazel (sekiz kafiye'nin altısı), 86. gazel (altı kafiye'nin dördü), 88/11, 93/11, 101/1, 111/7, 112/6, 114/4.

Bâkî: 1/1, 7/1, 10/1, 11/4, 15/1, 17/1, 26/3, 30/5, 33/5, 46/6, 53/3, 5-6, 55/5, 58/3, 59/2, 7, 75/2, 76/5, 77/5, 79/7, 80/4, 89/2, 92/1-2, 5, 94/2-3, 102/3, 103/1, 6-7, 105/3, 107/1-2, 4.

Nâîlî: 47/2, 88/1, 3, 93/3, 5.

Nedîm: 3/3, 14. gazel (sekiz kafiye'nin tamamı), 23/1-2, 5, 25/4, 30/1, 37/7, 41/2, 42/1, 46/5, 53/6, 64/1, 78/9, 79/5, 83/5, 92/2, 93/2, 103/8, 106/1, 3-4, 108/4-5, 121/2. Gâlib: 3/3, 4/2, 4/5, 11/4, 6-7; 27. gazel (sekiz kafiye'nin tamamı), 34/7, 39/3-4, 7, 53/1,8, 59/7; 60. gazel (19 kafiye'nin tamamı), 73. gazel (16 kafiye'nin tamamı), 77/3, 78/6, 81/3,4, 84/1,2, 90/6; 93. gazel (sekiz kafiye'nin beşi), 96. gazel (10 kafiye'nin altısı), 100/1, 3.

²⁹ Tashihleri yaparken divan neşirlerinin aparatlarından başka şu yazmalardan yararlandık: *Ahmed Paşa Divanı* için neşirde de esas alınan nüshalar arasında bulunan Reisülküttab 959 (SLA) ile Ayasofya 3875 (A1) nüshaları; *Nâîlî Divanı* için yine neşirde esas alınan nüshalardan biri olan Bağdatlı Vehbi 1755'ten (V) başka şu iki nüsha: Atf Efendi 2112 (AT), Hamidiye 1119 (H).

3.1. Ahmed Paşa Neşri

Harâret-i teb-i hicrânı def' iden dilden

Bu boynumuzdaki meftûl-i müşg-bârundur (A 37/4)

Yedinci beyitte de kafiye olarak kullanılmış olan “müşg-bâr” yerine aparatta varyant olarak gösterilen “tâb-dâr” kelimesini tercih etmek kafiye tekrarından kurtardığı gibi “meftûl” kelimesi ile daha uygun bir terkip sağlamaktadır.

Ne belâ-engîzdür ol serv-i hoş-bâlâyı gör

Bâg-ı firdevs getürmüş seyr ider Tûbâyı gör (A 56/1)

Vezne uymayan “bâğ-ı firdevs getürmüş” yerine nüshaların çoğundaki “bâğ-ı firdevsi götürmüş” ibaresi daha uygundur.

Dôstun cevâ ü cefâsı cân ü dil lezzetidir

Gerçi düşman gözine derd ü elem gibi gelür (A 57/4)

Vezin gereği “cân ü dil” yerine aparatta gösterilen “dil ü cân” ibaresi tercih edilmelidir.

Türk-i çeşmün tîr-keşinden cânı kim kurtara kim

Ne kadar kim gözlerem tîr-i kazâ eksük degül (A 176/4)

Vezni bozan “tîr-keş” ibaresi, Sla ile A1 nüshalarında yazıldığı gibi bu kelimenin farklı bir şekli olan “terkeş” biçiminde olmalıdır.

Kâmetün vasfın sabâ zikr itse serv eyler semâ'

Raks urur lâbüd Hudâvend-gâr anılsa melevî (A 333/4)

Vezni bozan “lâbüd Hudâvend-gâr” yerine en güvenilir nüshalar olan Sla ile A1'deki gibi “nite ki Mevlânâ” olmalıdır.

6. gazelin Sla ile A1 dâhil birçok nüshada geçmeyen sekizinci beyti altıncı beytin kafiyesini tekrar etmektedir. Bir ihtimal, şair o beyti yazmış, ama sonra vazgeçmiştir.

57. gazelin Sla ile A1 dâhil birçok nüshada geçmeyen üçüncü beyti yedinci beytin kafiyesini tekrar etmektedir. Bir ihtimal, şair o beyti yazmış, ama sonra vazgeçmiştir.

3.2. Nâilî Neşri

Kef-i şîşe-gerde tamâm olursa kadeh tarab müdâm olur

Eridüp bu pûtada nâr-ı 'ışk yine 'ıkd olursa zücâcımız (N 136/3)

İlk mısradaki “olursa kadeh tarab” ibaresi aruz gereği “olur ya kadeh ya zarf” olmalıdır. Esas alınan nüshalardan en güvenilir olan R’de, ayrıca gördüğümüz H ve AT nüshalarında da bu şekildedir. İkinci mısradaki “nâr-ı 'ışk” ibaresi ise vezin gereği “nâr-ı gam” olmalıdır. Aparattaki Ü2’de, ayrıca H’de de bu şekildedir.

Kulzüm-i 'ışkuz ki olur Nâ'ilî

'Arş-fiken-i mevc-i nuhustînimüz (N 138/5)

“Arş-fiken-i mevc-i nuhustînimüz” mana ve vezin gereği “arş-fiken mevc-i nuhustînimüz” olarak okunmalıdır.

O hekîm-senc-i hayâtuz bu şifâ-hânede kim

Derd-i 'ışkı revîş-âmûz-ı Mesîhâ ederüz (N 153/5)

“Hekîm-senc” okunan ve vezni de bozmakta olan ibare aslında “hikem-senc”dir.

Bu âh ile biz Nâ'iliyâ kişver-i dilde

Bî-bang-i ceres-i merhale peymây-ı gezendiüz (N 158/5)

“Bî-bang-i ceres-i merhale” ibaresinin doğrusu “bî-bang-i ceres merhale”dir.

Mesîhâ terk imiş cism-i nizârı şart-ı seyyâhî

Tecerrüd pîş-gehinde kayd-ı bâr-ı sûzen olmazmış (N 176/2)

“Tecerrüd pîş-gehinde” okunan ibarenin doğrusu “tecerrüd-pîşegânda”dır.

Dimâg-ı sûzî-i hayret bu kâra mâni' diyen

Muvâfık-ı 'amel-i kîmyây-ı Kârûnum (N 243/3)

“Mâni' diyen” ibaresi vezin ve mana gereği AT'deki şekliyle “mâni' ü ben” olmalıdır.

İhtirâz et çeşm-i zahm-i rûzgâr-ı fitneden

Her ham-ı zülfünde bir cem' perîşân görmesün (N 251/4)

Vezin gereği "bir cem' perîşân görmesün" ibaresi "bir cem'-i perîşân görmesün" olmalıdır.

Nâlemüzi işitmedi kaldı o şem'-i şûh-sitan

Eyledi dūd-ı şem'-i âh nây-ı gelûyı sürmedân (N 254/1)

"Şem'-i şûh-sitan" vezin gereği "şûh-ı dil-sitân" olmalıdır. Aparatta, üç nüshada bu şekilde yazılı olduğu belirtilmektedir. Aparatta gösterilmemiş olmakla beraber V nüshasında da böyledir. Ayrıca gördüğümüz H ve AT nüshalarında da bu şekildedir.

Nerm olsa da bu sûz ile âh hürmen-i dil

Gül-gonce-i cemâle sabâlık mı eylesiün (N 263/4)

"Âh hürmen-i dil" ibresinin doğrusu "âh-ı hazîn-i dil"dir. Aparatta varyant olarak gösterilmemekle beraber esas alınan nüshalar arasındaki V'de bu şekildedir. Gördüğümüz H ile AT nüshalarında da böyledir. Vezin de bunu icap ettirmektedir.

Nokta-i dil merkez-i perkâr-ı idrâkdür bize

İktibâs-ı nûr idelden keveb-i idrâkden (N 282/6)

"İdrâkdür" ibaresinin doğrusu "hayretdür" şeklindedir. Aparatta gösterilmemiş olmakla beraber esas alınan nüshalar arasındaki V'de bu şekildedir. Ayrıca H ile AT'de de böyledir.

Turmasun etsün te'âkub gam vü şâdî birbirin

Gâh girye geh şarâb-ı nâb gelsün çeşmüne (N 336/3)

"Te'âkub gam vü şâdî birbirin" ibaresi aparatta R nüshası dâhil üç nüshada varyant olarak gösterildiği gibi "gam u şâdî te'âkub birbirin" olmalıdır³⁰. H ile AT nüshalarında da bu şekildedir. Vezin de bunu gerektirmektedir.

Ebrûlarun ki vaz' ede mihrâb bir yere

Mâned-i Ka'be cem' oldı ahbâb bir yere (N 342/1)

³⁰ Aparatta her nedense "gam u şâdî" "gam vü şâdî" olarak kaydedilmiştir.

Vezni bozan “oldı” ibaresinin doğrusu “ola”dır. Aparatta gösterilmemekle beraber V nüshasında bu şekildedir. H ile AT nüshalarında da bu şekildedir.

Dûr imiş menzil-i maksûd deyü ta'cîl etme

Olma mensûb-ı musîbet haber-i zûd gibi (N 372/4)

Vezni bozan “maksûd” ibaresi yerine aparatta varyant olarak gösterilen “maksad” ibaresi olmalıdır. H nüshasında da bu şekildedir.

Aceb bezm-i belâdur 'ışk ki olmuş

Hired ezkârı hayret mey-fürûşu (N 380/2)

Vezni bozan “ki olmuş” yerine V, H, AT nüshalarında geçtiği gibi “k'olmuş” olmalıdır.

Şûr-ı niğehün 'ışkda masâf eyledi sînem

Saf saf sipeh-i fitne beyâbânımı tutdı (N 383/3)

Vezni bozan “ışkda” ibaresi yerine V, H, AT nüshalarında geçtiği gibi “ışka” olmalıdır

58 numaralı gazelde, üçüncü beytin kafiyesi gibi “menzilimizdür” şeklinde gösterilen, aparatta da bir varyantı bulunmayan beşinci beytin kafiyesi, esas alınan nüshalar arasındaki V’de “mahfilimizdür” şeklinde olduğu gibi H ile AT nüshalarında da bu şekildedir.

299. gazelin vezni “müstef'ilâtün müstef'ilâtün” şeklinde gösterilmiştir. Fakat mısra ortalarının daima duraklı olması, hatta

Etmişdür el-hakk ey Nâ'îlî dâğ

Mirrîhi ol çeşm hurşîdi ol rû (N 412/5)

beytinde mısra ortasına denk gelen çeşm kelimesinde med yapılmamış olması şairin bunu vezn-i devrî sınıfına giren “fa'lün feülün fa'lün feülün” kalıbında yazdığını göstermektedir³¹.

³¹ Bir şiirin bu iki vezinden hangisine sokulması gerektiği hususunda durakları esas almak gerekmektedir. Nitekim Gâlib'in 239 numaralı şiiri de mısra ortaları hep duraklı olduğundan vezn-i devrî kategorisine alınmalıdır.

Sonuç

Klasik Türk edebiyatının farklı dönemlerinin önde gelen beş şairinin aruz ve kafiye kullanımına dair yaptığımız bu araştırmada dikkati çeken bazı hususlar şunlardır:

- *e'*'de imale Fatih devrinin en büyük şairi sayılan Ahmed Paşa'da henüz sıklıkla yapılmaktadır. Dolayısıyla 15. asır son çeyreğinde bile bunun bir kusur olarak görülmediği söylenebilir.
- Med yapılması gereken yerde med yapılmaması durumu incelenen beş şairin dördünde hiç görülmemektedir. Buna yalnız nazım kaideleri konusunda özensiz olan Şeyh Gâlib'de rastlanmaktadır. Bu ise meddin şairin tasarrufu değil, klasik edebiyatın icaplarından olduğunu göstermektedir.
- Bir kusur sayılan *n* sesi ile biten hecelerde med yapmaya beş şairden dördünde nadiren rastlanmaktadır. Yalnız Şeyh Gâlib bu hecelerde çokça med yapmaktadır.
- Kelime sonlarındaki uzun *i* sesinin kısa okunmasına bütün şairlerde pek çok defa rastlanması bunun olağan bir tasarruf sayıldığını göstermektedir.
- Bir gazelde kafiye kelimesinin tekrarlanmasına beş şairde de rastlandığı, bilhassa matlain kafiyesinin tekrarlanmasının çok sıradan bir durum olduğu görülmektedir.

Makale boyunca yer yer temas edildiği üzere şairler kendi çağlarının nazım anlayışlarından önemli ölçüde etkilenmektedirler. Dolayısıyla bir divan şairinin aruz ve kafiye kullanımını hakkında hüküm verirken onu kendi devri içindeki şairlerle kıyaslamak en doğru yol olacaktır. Ayrıca Şeyh Gâlib durumunda da görüldüğü gibi bazı şairlerin nazım kaideleri konusunda çok dikkatli davranmadığını da hesaba katmak gerekir. Son

olarak şunu da hatırdan çıkarmamalıdır ki bir şairin nazımdaki ustalığı daima şiir konusunda da üstünlüğü manasına gelmemektedir³².

Kaynakça

- Ahmed Paşa (1966), *Divan*, Haz: Ali Nihad Tarlan, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- Ahmed Paşa, *Divan*, Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Reisülküttab 959; Ayasofya 3875.
- Akün, Ömer Faruk (1966), "Sâbit", *İslam Ansiklopedisi*, c. 10, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, s. 10-14.
- Bâkî (1994), *Divan*, Haz: Sabahattin Küçük, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Bâkî, *Divan*, Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Ahmed Paşa 268; Lala İsmail 427; Esad Efendi 2611.
- GÜRER, Abdülkadir (1995), *Şeyh Gâlib Divanı (İnceleme-Metin)*, Doktora Tezi, Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı.
- MACİT, Muhsin (1994), *Nedîm Divanı (İnceleme-Metin)*, Doktora Tezi, Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı.
- Muallim Naci (2017), *İstılâhât-ı Edebiyye*, Haz: M. A. Yekta Saraç, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Nâilî-i Kadîm (1970), *Divân*, Haz: Haluk İpekten, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- Nâilî-i Kadîm, *Divan*, Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Bağdatlı Vehbi 1755; Atıf Efendi 2112; Hamidiye 1119.
- Nedîm, *Divan*, Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Halet Efendi 675; Yazma Bağışlar 2334; Mehmed Asım Bey 427.
- SARAÇ, Ahmet Emin (2018), *Fuzuli'nin Farsça ve Türkçe Gazellerinin Aruz ve Kafiye Bakımından İncelenmesi*, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: İstanbul

³² "Şeyh Gâlib büyük bir şairdi, aruzu iyi kullanmazdı, Nâilî-i Kadîm, Avni Bey çok üstadane kullanırlardı, fakat onun kadar yüksek şair değildirler." (Yahya Kemal 1971: 125).

Medeniyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı.

SARAÇ, M. A. Yekta (2010), *Klasik Edebiyat Bilgisi Biçim - Ölçü - Kafiye*, İstanbul: Gökkubbe Yayınları.

Sûdî-i Bosnevî (2020), *Şerh-i Dîvân-ı Hâfız*, Haz: İbrahim Kaya, İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları.

ŞAFAK, Yakup (2000), "Fars ve Türk Aruzlarında Yeknesak ve Almaşık Vezinler", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, VII, 187-232.

ŞEMÎSÂ, Sîrûs (1368), *Âşinât bâ Ârûz u Kâfiye*, Tahran: İntişârât-ı Firdevs.

Şeyh Gâlib, *Divan*, Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Halet Efendi 658.

Yahya Kemal [Beyatlı] (1971), *Edebiyata Dair*, İstanbul: Yahya Kemal Enstitüsü Yayınları.

Ziya Efendi [Paşa] (1291), *Harâbât*, İstanbul: Matbaa-i Âmire.